

gewijd aan de rol van de natuur in de ruimtelijke ordening van ons land in de twintigste eeuw. De hoofdstukken drie en vier, handelende over de eerste helft van de twintigste eeuw en de periode 1945-1970, gaan vooral over de ontwikkeling die de stedenbouw in deze periode heeft doorgemaakt. In het hoofdstuk over de periode na 1970 wordt wel weer ruim aandacht geschonken aan de veranderende ideeën over natuur en landschap in ons land, maar dan vooral aan de hand van relevante beleidsnota's. In het afsluitende hoofdstuk wordt samenvattend beschreven welke functies de natuur in de ruimtelijke ordening kan hebben.

Al met al hebben we hier te maken met een breed opgezette en zeer belezen studie die bovendien prachtig is geïllustreerd. Uitvoerig wordt ingegaan op de buitenlandse invloeden die van invloed zijn geweest op het denken en handelen in Nederland. De brede opzet verhindert echter dat fundamentele vragen voldoende worden uitgediept. Doordat scherpe omschrijvingen van de begrippen natuur, milieu, platteland en stad ontbreken, vermengt de beschrijving van de beeldvorming aangaande de natuur zich regelmatig met die van de 'feitelijke' veranderingen in het landschap. Belangrijker is echter dat we hier te maken hebben met een vernieuwende studie die zich richt op een voor de ruimtelijke inrichting buitengewoon belangwekkende thematiek. Het is daarom te hopen dat het onderzoeksterrein dat in deze studie is verkend, een vervolg krijgt in het onderzoeksprogramma. Nu in deze studie het kader is aangegeven, lijkt de tijd gekomen voor een verdieping van de problematiek en een vergelijking met ontwikkelingen in andere delen van Europa en in Noord-Amerika.

Guus J. Borger

M. Wessels, *De Nederlandse traditie van vrijheid. Een vruchtbare voedingsbodem voor de hervormingen van 1848* (Assen: Van Gorcum, 1998, 168 blz., f37,50, ISBN 90 232 3417 0).

In 1998 was het 150 jaar geleden dat Nederland geconfronteerd werd met opstandige bewegingen, die zoals overal in Europa vroegen om politieke hervormingen. In Nederland leidde dit tot een nieuwe, liberale staatsinrichting. Dat juist in Nederland een omwenteling zo snel tot stand kwam, is volgens Wessels geen toeval te noemen. In samenwerking met de Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de WD, schreef de historicus een overzichtsboekje waarin de liberale hervormingen van 1848 tegen de achtergrond geplaatst worden van een eeuwenlang bestaande traditie van vrijheid. Aan het zoeken naar 'doorlopende lijnen' in de geschiedenis is een zeker risico verbonden. Wessels citeert in dit verband Kossmann, die waarschuwt voor de vooringenomenheid van de historicus bij onderzoeken waarbij op grond van nationale geschiedenissen de nationale identiteit van een land wordt bepaald. Bij het zoeken naar gelijkblijvende karakterisering zou men te gemakkelijk 'bewijzen voor velerlei generalisaties' kunnen vinden in het 'magazijn van de geschiedenis'. Wessels verzet zich echter tegen dit standpunt en stelt dat de historicus juist vooral ook oog moet hebben 'voor de wijze waarop het heden uit het verleden is ontstaan'.

Het begrip vrijheid wordt door Wessels bekeken aan de hand van de thema's burgersvrijheid, tolerantie en handelsvrijheid. Vertrekpunt voor Wessels verhandeling vormen de Middeleeuwen. Van oudsher was de geografische ligging van de westelijke gebieden gunstig voor de handel en voor de ontwikkeling van relatief — dat wil zeggen in vergelijking met het buitenland — egalitaire verhoudingen tussen de bevolkingsgroepen. Vanaf de vroegste tijd bestond hier een afkeer van feodalisme en absolutisme. Meer dan elders in Europa was er in 'Nederland' weerstand tegen centralisatie en vorstelijk absolutisme. Voorbeeld is het protest tegen het intolerante karakter van de inquisitie, dat leidde tot de Nederlandse Opstand. De vervolgte katholieken werd het weliswaar verboden, hun godsdienst uit te oefenen, maar zij verkregen wel recht op

gewetensvrijheid. Dit recht werd vastgelegd in de Unie van Utrecht (1579) en vormde vervolgens een van de belangrijkste grondslagen van de nieuwe Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Belangrijk voorbeeld is ook *de Acte van Verlatinge* (1581), waarmee de tirannieke Philips II op grond van een onrechtvaardig bestuur van zijn rechten werd ontdaan. Het officiële document is uniek te noemen en iets soortgelijks deed zich pas twee eeuwen later voor, toen het Amerikaanse congres in 1776 de, in de geschiedenis meer bekende, *Declaration of Independence* uitgaf. Het is te beschouwen als voorbeeld van hoe de Nederlandse vrijheidswaarden uitgroeiden tot algehele Westerse waarden. Toch moeten we deze invloed niet overschatten, aangezien Wessels ook vermeldt dat Nederland soms juist beïnvloed werd door het buitenland in het streven naar vrijheid (bijvoorbeeld in de Franse tijd). Ook liep het buitenland ver vooruit bij de afschaffing van de slavernij, een feit dat slechts terloops door Wessels wordt vermeld. Tenslotte waren het ook buitenlandse ontwikkelingen die in 1848 koning Willem II ertoe brachten, de Nederlandse liberalen meer invloed te geven. Toch brengt de auteur het succes van de 'liberale revolutie' ook in verband met het door de eeuwen heen ontwikkelde karakter van de samenleving, gekenmerkt door 'burgerlijkheid'.

Met inachtneming van enige nuancering — geslaagd is te noemen het streven van de auteur om diverse opvattingen van verschillende historici aan bod te laten komen — is er inderdaad iets zinnigs te zeggen over de ontwikkeling van het begrip vrijheid. Helaas krijgt het verhaal een heel andere wending door het nawoord, waarin gesteld wordt dat de Nederlandse traditie van vrijheid 'blijvende waarden' vertegenwoordigt. Zo wordt wel heel gemakkelijk een verbindingslijn getrokken tussen het heden en het jaartal 1848 en voorgaande eeuwen. Het boekje moet dan ook gezien worden als inzet voor discussie over nationale identiteit en patriotisme, waarbij 'historische gegevens' voor politici weliswaar 'geen leidraad vormen' maar ook niet mogen worden 'veronachtzaamd'.

Desalniettemin krijgt de lezer met *De Nederlandse traditie van vrijheid* een goed leesbaar en boeiend overzicht van enige belangrijke episoden in onze geschiedenis. En dankzij de uitgebreide bronvermelding — helaas bevat het boek geen register — nodigt het uit tot verdere studie. Maar laten we daarbij de in het voorwoord geciteerde woorden van Kossmann vooral ook ter harte nemen.

Annemieke van der Velden

Chr. Stolwijk, *Uit de schilderswereld. Nederlandse kunstschilders in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Dissertatie Utrecht 1997; Leiden: Primavera Pers, 1998, 416 blz., f75,-, ISBN 90 74310 35 4).

In 1892 werd de eerste omvangrijke aan Van Gogh gewijde tentoonstelling als volgt ingeleid in de catalogus: 'Het publiek is verwend, veel schilders zijn geworden konterfeyters van wat de menigte voor mooi houdt, zijn opgehouden de verbeelders van eigen visioenen te zijn. Dat is alles door het commercialisme gekomen. Veel talent werd aan die tijdsmacht dienstbaar gemaakt, dus vernietigd. [...] Tentoonstellingen worden meest ingericht niet tot leering maar tot streeling van de bezoekers, het meerendeel der schilders zijn de vleiers van den publieken smaak ...'.

Hiermee werd de kunst van Van Gogh afgezet tegen het negentiende-eeuwse 'burgerlijke kunstbedrijf'. De uitspraken zijn typerend voor de avant-gardementaliteit die tegen het eind van de eeuw onder beeldende kunstenaars opkwam. Kunst die door de generaties vóór hen gemaakt was, en de intenties van die kunstenaars en hun publiek, werden als middelmatig en onoprecht afgeschilderd om het eigen streven des te zuiverder te doen uitkomen. Zo zette de